

јући „удео чуда и труда” Цветајеве, Тијана Ашић подробно разматра Раичковићеве језичке поступке унеобичајења, закључујући ову студију указивањем на ограничену моћ научног рација пред „наднаравном тајном” поезије, као непоновљивог језичког и надјезичког феномена.

У „Закључним напоменама” (стр. 309–310), ауторка даје сажете повезнице између појединих студија. Следе „Библиографска забелешка” (стр. 311–312), „Индекс имена” (стр. 313–315), те биографска белешка „О аутору” (стр. 317–318).

У целини гледано, Тијана Ашић је у студији *Стјандардно и нестјандардно у језику* пружила лингвистичкој јавности сажета и за сад најпотпунија објашњења анализираних нестандартних употреба језичких облика и структура. Посебну драгоценост ове књиге представља компаративно-контрастивни приступ темама, које ауторка сагледава поредећи српске језичке феномене с њиховим француским еквивалентима. На тај начин, она је значајно обогатила како српску, тако и француску лингвистику, што ову студију чини незаобилазном референцом у наредним истраживањима семантике и прагматике предлога, прилога, глаголских времена, као и негације и слободног индиректног говора.

Таијана Самарџија

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за романистику

Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија

tatjana.g.samardzija@gmail.com

UDC 811.163.1'354(049.32)

ORCID 0000-0001-6784-9832

Душка Кликовац. *Српска интјерпункција*.

Београд: Универзитет у Београду – Филолошки факултет, 2024, 465 стр.

Монографија Душке Кликовац о интерпункцијским знаковима у српском језику – њиховом нормативном третману, функцијама и употребним вредностима – плод је дугогодишњег ауторкиног научног интересовања за ову тему. Оно је, можемо додати, инспирисано континуираним дводеценијским наставним ангажманом на универзитетском курсу из синтаксе српског језика, у оквиру ког будући професори и лектори морају овладати и практичним знањима из интерпункције. Опремљена потпуним научним апаратом, књига садржи 17 поглавља, од којих нешто мање од половине чине раније објављене студије; штампана је у малом тиражу, али је електронско издање бесплатно доступно на сајту Филолошког факултета.

У првом поглављу ауторка представља правописне приручнике које ће анализирати. У њих улазе сви доступни српски правописи до 1960. године,

укључујући и прве (за интерпункцију релевантне) кодификације вуковског књижевног језика из 19. века, а од 1960. године до данас – сви они који су званично прихваћени и који се показују релевантним. Конкретније, то су граматички односно (граматичко-)правописни приручници Ст. Новаковића (из 1894), Љ. Стојановића (из 1891) и М. Петровића (из 1912, 1914), затим три издања правописа А. Белића (из 1929, 1934, 1950), *Правописно уџуџиство* Министарства просвете (из 1929), *Ново правописно уџуџиство* (из 1943), Матичини правописи из 1960, 1993 и 2010, школски правопис М. Дешића (из 2015), те правописи Р. Симића и коаутора (из 1993 и 1998. одн. 2003), с тим да ауторка напомиње да је, онда када су се решења разликовала, у разматрање узимала и ранија одн. каснија издања. О сваком делу даје се, поред основних података, и кратак осврт на његов опсег, природу, значај, на евентуалне разлике између верзија, односно новине које долазе с новим издањима, а понекад и на рецепцију у јавности. Представљају се и друге релевантне публикације које су излазиле између оних капиталних. Хрватски правописи изостављени су из корпуса, али нису игнорисани: поједини елементи из четири најрелевантнија хрватска правописа, чијим се сажетим описом ово поглавље завршава, биће предмет осврта и поређења (махом у фуснотама) у разматрањима која следе.

У другом поглављу (*О знаковима у правопису*), показавши најпре да је и у правописима са заласка црквенословенске одн. славеносрпке епохе највише пажње посвећивано управо реченичним знаковима (иако у другачијем терминолошком руху), те да су потоњи правописи на вуковском језику имали већ извесну традицију за свој ослонац, ауторка поставља питање шта су то, заправо, *интерјункцијски* знакови и у каквом односу ова терминолошко-појмовна категорија стоји према терминима и појмовима *правописни* одн. *помоћни* (*правописни*) знакови. Из детаљне анализе, илустроване цитатима и табеларним прегледом, види се да, прво, посматрани приручници (па и шира нормативна литература) нису сагласни у одговору на то питање, и друго – да се дешава да се у оквиру истог приручника ови термини користе недоследно, па и противуречно. Као решење предлаже се следећа класификација, као кохерентна и с јаким упориштем у традицији: кровни термин *правописни знакови* односио би се на све знакове који се комбинују са словима или, евентуално, цифрама, да би се добио јасан и прегледан писани текст. Један подскуп ових знакова били би *интерјункцијски* (или *реченични*) знакови, који се тичу реченице, а други подскуп били би *помоћни правописни* (или *нереченични*) знакови, који се не тичу реченице; све то уз напомену да се неки интерпункцијски/реченични знакови могу користити као помоћни/нереченични.

Треће поглавље, насловљено *О реченичним (интерјункцијским) знаковима уџуџице*, бави се с неколико повезаних питања. Прво је однос интерпункције према прозодији и синтакси. Подсећајући на то да су говор и писање засебни медијуми, те да други није сводив на први, ауторка разматра различите експлицитне или имплицитне дефиниције интерпункције из литературе, па закључује да се могу сажети и свести на следеће: интерпункција служи обликовању смисла текста, тако што се он рашчлањује, раставља и раздваја на мање делове, указује на њихов карактер или односе међу њима; при томе

она, с једне стране, одговара елементима прозодије (приликом записивања изговореног или читања наглас), али – с друге стране – даје писаном тексту и допринос независан од говора. Даје се детаљан табеларни преглед знакова који се обично, у анализираној литератури, убрајају међу интерпункцијске, и то са свим забележеним термилошким варијантама, а одмах затим сагледава се и статус оних знакова који се интерпункцијским сматрају само у неким изворима (то су комбинације упитника и узвичника, две црте, низ тачака, апостроф и генитивни знак), и долази се до закључка да за њихово сврставање међу интерпункцијске нема довољно оправдања. Као занимљиво питање ауторка издваја и то да ли и *велико слово*, *ишиј слова* и *белине* треба сврстати у правописне знакове, што се у литератури некад предлаже; такву идеју не одбацује, али сматра да би они могли чинити само додатну категорију правописних знакова у *ширем смислу*, док би правописним знаковима у *ужем смислу* требало сматрати оне који се пишу као посебни знакови (тако што се у реченицу одн. текст дописују или уписују). Враћајући се поново на статус категорије интерпункцијских знакова у широј категорији правописних знакова уопште, ауторка заступа став да их у правопису треба обрађивати као издвојену групу (што анализирани правописи не чине доследно), и то аргументује овако: за разлику од помоћних правописних знакова, интерпункцијски одговарају прозодијским елементима и могу служити стилском нијансирању исказа; без њих не може ни записати реченица; и коначно – њихово усвајање нужно је повезано с усвајањем и одређених синтаксичких знања. Даље се предлаже подела интерпункцијских знакова у три групе. У прву спадају оне који сигнализирају завршеност реченице (*ишачка*, *узвичник*, *уишијник*, *ири ишачке*); у другу иду они који раздвајају реченичне делове (*двоишачка*, *ишачка* и *зарез*, *зарез*, *цртица* – с тим да се последња два могу и удвајати); трећу групу чине парни знакови, који издвајају делове реченице (*наводници* и *заграда*). На крају поглавља ауторка се осврће и на врсте интерпункције – најпре на уобичајену дистинкцију између *лоичке* (*семантичке*) и *ираматичке* (*формалне*) интерпункције, а затим анализира термин и појам *стилске* интерпункције, која се у литератури различито разуме: као антипод стилски неутралне (немаркиране) и као антипод нормативне.

У четвртом поглављу – *О нереченичним (помоћним) правописним знацима* – ауторка се најпре полемички осврће на термилошко-појмовну збрку коју може настати – неутемељеним, како сматра – коришћењем појма „основних” правописних знакова у литератури, а потом утврђује да се нереченични (тј. помоћни) знакови, услед своје разнородности, могу заједно обухватити само општом негативном дефиницијом: то су, наиме, сви они који нису реченични (тј. интерпункцијски). Даље се даје детаљан преглед интерпункцијских знакова који се употребљавају и као помоћни правописни (тачка, зарез, двотачка, црта и заграда), при чему се аргументује став да интерпункцијски знакови који се употребљавају на текстуалном нивоу (црта, тротачка, заграда и наводници) – ни тада не губе своју интерпункцијску вредност, тј. значење које иначе имају и на нивоу реченице, па их стога у таквим употребама не треба сматрати помоћним (нити употребљеним као помоћним), а исто важи и ако се интерпункцијски знак веже за једну реч (као што може бити случај са упитником, узвичником и наводницима). Прешавши

затим на знакове који могу бити само нереченични, ауторка даје прво исцрпан преглед преко тридесет њих, ексцерпираних из правописних извора, скупа са свим различитим термилошким варијантама. Затим поставља важно питање критеријума за укључивање (нових) помоћних знакова у правопис – пре свега оних који иначе припадају лингвистици и математици, али и другим наукама и дисциплинама, и износи резерве према оваквим настојањима за проширење репертоара помоћних знакова. Наиме, правопис треба да прописује правила записивања природног језика и да буде оријентисан на текстове опште намене, па га не треба оптерећивати знаковима чију вредност и употребу прописују друге науке, тим пре што се може десити да неки знакови у општој и стручној употреби само изгледају исто, али су, заправо, различити знакови (нпр. *црџа* и математички знак „минус“). Дискусију о помоћним знаковима ауторка закључује разматрањем разноликости њихове природе и функција, па их, према томе да ли се (и како) могу наглас читати, разврстава у пет група.

У централном део монографије, тј. поглављима 5–15, ауторка систематично обрађује правописни третман, вредност и употребу сваког од десет интерпункцијских знакова, и то најпре оних који означавају завршеност реченице, затим оних који служе да раздвоје реченичне делове, и на крају парних знакова, чија је функција издвајање делова реченице. Разматрања сваког знака почињу прегледом и дискусијом термилошких и, евентуално, графичких решења у вези с њим, а затим по правилу следи осврт на прозодијски еквивалент знака. Потом се минуциозно анализирају, пореде, коментаришу и вреднују правила и упутства у правописним изворима (а и другој нормативистичкој литератури), приказује се еволуција нормативних решења, евентуална лутања и размимоилажења, елаборирају и коментаришу проблематична места, систематизују употребне вредности и функције датог знака и – што је нарочито важно – указује се на случајеве који нормативним упутствима нису покривени, а срећу се у пракси. Све то исцрпно се илуструје, и то не само цитатима и примерима из правописних извора већ и на обимној грађи из белетристике, штампе, електронског корпуса српског језика *СрпКор*, разноврсних текстова с интернета и из свакодневне комуникације. После интерпункцијске употребе, на исти начин и једнако детаљно, сагледава се, ако постоји, и неинтерпункцијска употреба датог знака, а у закључку поглавља резимирају се кључни моменти и даје структура, некад више а некад мање разуђена, семантичке категорије датог знака. У наставку ћемо сажето приказати садржај тих поглавља.

Знак *џачка* разматра се најпре у основној својој интерпункцијској употребе – на крају реченице. Скреће се пажња на местимично непрецизне формулације у правописним изворима, где се мешају појмови реченице као клаузе и реченице као исказа, а истиче се потреба да се писање тачке илуструје и примерима с елиптичним, одн. специјалним независним реченицама, па и реченицама које нису обавештајне (него нпр. заповедне), као и да се боље регулише статус парцелације, односно писање парцелата. Разматра се (не)писање тачке иза наслова и натписа, а нарочито иза потписа, у вези с чим се предлаже толерантнији нормативни приступ. Што се тиче помоћне употребе тачке иза редног броја, нарочито се указује на случај када иза такве

тачке следи други интерпункцијски знак, али не непосредно, него се најпре налази белина, што је проблем за који правописи и не нуде експлицитно решење, па се у пракси јављају колебања и недоумице. Од помоћних употреба, разматра се и тачка унутар бројева, тачка у бележењу времена и скраћеничка тачка, у вези с којом ауторка такође предлаже експлицитнији нормативни третман када иза ње следи други знак интерпункције. У складу с раније изнетим ставом да знакове који припадају другим наукама и дисциплинама не треба правописно обрађивати, ауторка критикује то што се у једном правопису говори о тачки у функцији знака множења, и што се овај знак сврстава у дијакритичке знакове који стоје „изнад неких слова” као што су латиничко *i* или *j* (јер, тачка је ту њихов део, а не посебан правописни знак). На крају се разматра и поступак када се поклопе интерпункцијска и помоћна правописна тачка.

Што се тиче *узвичника*, ауторка се најпре, на основу података из корпуса, залаже за нормативно прихватање и алтернативног термина *знак узвика*, а затим и детаљно представља и илуструје репертоар говорних чинова (односно комуникативних типова клауза) који се узвичником обележавају. Посебно се задржава на писању узвичника после вокатива, а сагледава и његову употребу на крају издвојеног дела реченице, односно иза ономотопејског узвика. Бави се и проблемом писања малог одн. великог слова у наставку реченице после узвичника и налази да би најприкладније било захтевати доследно писање великог слова, односно одустати од малог (као у *Аух! не њињај!*). Разматра се и писање узвичника с координираним клаузама, а уочава се да у дијалозима овај знак може стајати чак и уместо целе реплике. Пажња се посвећује и узвичнику који припада метатекстуалном нивоу, као и поновљеном узвичнику.

Проблематика *ујњињника* добрим делом је паралелна оној у вези с узвичником. И овде ауторка предлаже да се термин *знак њињања* врати у правописе као дублет првом термину, будући да се у пракси радо и често користи, свакако под утицајем и бројних фразеолошких обрта чији је незаменљив део. Осим што се даје преглед уобичајених функција упитника да обележи различите типове упитних реченица, истиче се и да правописи не покривају случајеве када су питања изражена и само узвицима, као ни случајеве парцелисаних упитних оператора. Указује се на непостојање односно неадекватност описа упитне интонације у правописним изворима, а обрађује се и упитник у насловима, упитник на крају издвојеног дела реченице, сам упитник у загради, као и (не)писање упитника на крају управног односно неуправног говора. Нарочито се указује на мањкавост правописних упутстава за (не)писање великог слова у ситуацијама када реченица садржи више питања (као у *Где сам био? њиња сам радио?*) и предлаже се прецизније правило. Скреће се пажња на сложене исказе где је само један говорни чин упитног карактера, као и на могућност самосталне употребе упитника као реплике у дијалогу. Коначно, испитује се употреба различитих комбинације упитника и узвичника и евентуалне разлике у значењу.

Да *њроњчка* у правопису заслужује више места, ауторка је убедљиво доказала врло детаљном и систематичном анализом њених значења и употребе. После осврта на графичка и терминолошка решења (при чему се залаже

да се шире прихвати употреба овог термилошког лика, поред постојећег *ѿри ѿачке*), ауторка показује да овај знак има врло широк распон употребе – од унутарреченичног, преко реченичног, па до текстуалног знака, да има не само семантичку вредност него и стилски потенцијал, те да се користи у различитим варијететима. Анализом грађе ауторка долази до чак седам типова случајева: када говорник прекида реченицу, прави паузу и (1) не наставља је, односно (2) наставља; (3) када говорник прави паузу иза довршене реченице; (4) када говорник прави паузу између две текстуалне целине; (5) када је говорник прекинут; (6) када редактор означава да је скратио изворни текст; (7) када говорник тротачком сугерише неизречени садржај (ова последња употреба је у нарочитој експанзији у новије време, у неформалним текстовима). Ових седам употреба даље имају и своје подтипове, а сви су илустровани са преко стотину обимнијих примера из корпуса. Разматрају се такође и писање великог одн. малог слова иза тротачке, ситуације када је у она у контакту с другим интерпункцијским знаковима, као и њена (не)заменљивост другим знаком.

Једнако озбиљно ауторка је приступила и *двоѿачки*, показавши да се о њој може рећи кудикамо више но што то чине правописи. Уз термилошку сугестију сличну горепоменутој (допустити *двоѿачку* као практичнију варијанту термина *две ѿачке*) и након исцрпне критичке анализе свих постојећих правописних упутстава и објашњења, ауторка издваја седам језгрених типова интерпункцијске употребе (око којих се даље окупљају разноврсни подтипови), што илуструје са преко 130 примера из прикупљене грађе. Део реченице испред двотачке мора увек, како увиђа ауторка, у неком смислу (прозодијском, синтаксичком, семантичком) бити целовит, а двотачка може најављивати: (1) одређење (идентификацију, објашњење, конкретизацију, експлицирање, опис или еквиваленте) неког појма или (дела) ситуације; (2) обједињавање или уопштавање претходног садржаја; (3) садржај глагола говорења, мишљења и перцепције; (4) узрок и образложење, последицу и закључак; (5) набрајање; (6) пример или примере; (7) неке друге садржаје и елементе (у нарочитим случајевима, као што је нпр. назив дела иза имена аутора и сл.). Део поглавља, такође са десетинама илустрација из грађе, посвећен је типичним случајевима погрешне или неадекватне интерпункцијске употребе, када нису испуњени прозодијски услови (а најчешћи такав случај је вероватно аутоматско стављање двотачке испред набрајања). Затим је одвојено анализирана и употреба двотачке као помоћног правописног знака – у вези с којом се, у духу већ раније изнетог става, указује и на неоправданост изједначавања овог знака са математичким знаком *дељења*.

Говорећи о *ѿачки* и *зарезу*, ауторка се најпре бави консеквенцама инсистирања на једином термину *ѿачка са зајетом* (што се чини у последњој ревизији Матичиног правописа), односно употребљивости и практичности свих могућих термилошких ликова, залажући се за слободу избора. Међу различитим употребним дефиницијама овога знака предност даје оној из Матичиног правописа из 1993. године, која га одређује као раздвојни знак слабији од тачке, а јачи од зареза. У кључу таквог одређења, ауторка примећује да, када замењује тачку, овај знак стоји између целовитих клауза које су у ближој семантичкој вези међусобно него с контекстом, а карактер тих веза

може бити четворострук: или се (1) развија иста идеја, изводи исти говорни чин или износи целовит опис; или (2) после тачке и зареза следи информација која се надовезује на претходну; или се (3) овај знак налази између клауза у саставном или супротном напоредном односу (чешће асиндетски), или се, коначно, (4) овај знак налази испред клаузе која означава узрок или последицу, било у стварном, било у епистемичком домену. Када се пак користи као јачи раздвојни знак од зареза, ради се о набрајању, где поново постоје три групе случајева. Ауторка се осврће и на улогу овог знака у остваривању стилског паралелизма, на варијететску припадност, као и на прозодијски еквивалент (а то је уочљива пауза, испред које тон пада). Резимирајући, истиче и да је, кад се користи уместо тачке, овај знак, заправо, спојни знак, што би га чинило примером за својеврсну интерпункцијску енантисемију.

Вероватно најчешћем и најважнијем интерпункцијском знаку – *зарезу* – у монографији је посвећено и највише простора. Ипак, то је једини знак који није исцрпно анализиран, већ су у вези с њим обрађене, како ауторка наглашава још у предговору, само одабране теме, и то превасходно оне које се тичу зависних реченица. Најпре, што се његове термилошке стране тиче, ауторка не налази да је протеривање *зареза* у корист *зайетје* нешто што треба безрезервно поздравити, иако је такав став, како каже, данас „преовлађујући, или бар најгласнији међу српским лингвистима” и подсећа, између осталог, на то да је *зарез* само једна од термилошких иновација уведених заједничким правописом из 1960. године, међу којима су и *везник* м. *свезице*, *ћворба* м. *трађења* (речи) итд., а да је *зарез* у пракси и данас итекако виталан термин.

Након осврта на прозодијски еквивалент овога знака (а то је обично пауза после њега и обавезно интонациони успон испред њега), ауторка се шире бави појмовима *трамаћичке* (формалне) и *лоћичке* (слободне) интерпункције и односом међу њима. Сагледава ток увођења логичке и нестанка граматичке интерпункције, па промишља шта је то „граматичко” у првој, а „логичко” и „слободно” у другој, те истиче да је та „слобода” понекад преувеличавана, па и мистификована, али да се мора имати у виду да логичка интерпункција омогућава изражавање смисаоних нијанси и семантичких дистинкција које граматичкој нису доступне. За сагледавање једног и другог интерпункцијског принципа, а нарочито за успешну примену и савладавање другог, битан је, истиче ауторка, и однос према прозодији, и примећује да тек Матичин правопис из 1993. године уводи прозодију у објашњења, али да се ни ту, ни у ревизији из 2010. године, прозодији не придаје довољан значај. Анализирајући општа правописна упутства о писању зареза у вези са зависним клаузама (према логичкој интерпункцији), ауторка примећује да она „сведоче о мукама аутора да примере класификују и подведу их под јасна и кохерентна правила”, те да се тек с Матичиним правописом из 1960. године успело доћи до довољно конкретних и употребљивих формулација.

Када је посредни статус зареза иза зависних клауза у антепозицији (тј. у „инверзији”), после детаљнијег прегледа еволуције нормативних упутстава, нарочито у вези с присуством одн. одсуством корелатива, ауторка се задржава на једном случају који је у правопису из 1993. помињан као (факултативни) изузетак, у ревизији из 2010. године промовисан у посебно правило: ради се

о упутству да се – супротно општем принципу о обавезном писању зарезу иза зависне клаузе у антепозицији – односна клауза у функцији субјекта не одваја зарезом од предиката главне клаузе иако се налази антепозицији (*Ко ради не боји се љаги*). По мишљењу ауторке, за наметање овог правила тешко је наћи оправдање, будући да нема релевантне прозодијске разлике између такве реченице и реченице *Ко брзо суди, брзо се и каје* (коју аутори правописа пишу са зарезом) нити је разумно очекивати од корисника правописа да разликује односне клаузе у функцији субјекта од оних с другом функцијом (нпр. објекатском), за које ово правило не важи. Размотривши и нека друга, кохерентнија решења понуђена у литератури, закључује да од једноставног правила да се свака зависна клауза у антепозицији без изузетка одваја зарезом – није требало одступати. То се не односи на ситуације где испред такве зависне клаузе стоји корелатив (*Онај ко ради не боји се љаги*), где је ситуација компликованија и, чини се, и даље недовољно нормирана.

У наставку се ауторка окреће питању (не)одвајања зарезом зависних клауза везаних за именички појам, а ту највише долази до изражаја разлика између граматичке и логичке интерпункције, пре свега када су посредни односне клаузе с придевском вредношћу: да ли ће се оне одвојити зарезом или не, зависи од њиховог (рестриктивног или нерестриктивног) значења, односно (атрибутске или апозитивне) синтаксичке функције, што се одсликава и у прозодији. Након анализе правописног третмана овог питања, закључује да овде употреба зареза подлеже јасним правилима, те да се не може говорити ни о каквој „слободи избора” при његовом писању, а скреће пажњу и на то да правописи понекад дају примере који нису добро одабрани, пошто се могу двојачко тумачити (или је за њихово тумачење неопходан контекст). Такође се указује на потребу да, када одређују именички појам, и клаузе са заменичким прилозима за место и време треба обрађивати уз односне клаузе (без обзира да ли их аутори типолошки сврставају у односне или не). Разматра се и интерпункцијски третман изричних клауза које одређују или допуњавају именички појам, за које важе упоредиве законитости као за односне.

Систематично су изнети и сви случајеви када је зависна клауза (у постпозицији) у функцији обавезног реченичног члана, па са се зарез не пише. Ауторка, између осталог, упозорава да правописи не региструју да, осим изричних и односних клауза у објекатској и субјекатској функцији, зависне клаузе могу вршити и функцију прилошке допуне уз одговарајуће глаголе – и то за место (*Нейокорни живе где је суца*), начин (*Понаца се бац како љреба*), намену (*Бибер сјуреј служи да се одбраниш*) и меру времена (*Сасџа-нак је љрајао док није свима досадило*). Разматра се и третман допунских намерних клауза, као и последичних и поредбених.

Опширно се сагледава и ситуација где зависна клауза (у постпозицији) има одредбену функцију, и истиче се да велики број примера који правописи наводе допушта и другачије интерпункцијско решење. Ради се, наиме, о томе да правописно упутство које каже да се испред одредбене зависне клаузе зарез „може и не мора” писати – није адекватно: он се некад *мора*, а некад *не сме* писати, што зависи од информативне вредности исказа и информативне (не)фокализованости зависне реченице у датом контексту (уп. [*Да ли ћеш доћи?*] – *Доћи ћу, кад завршиш јосао* и [*Када ћеш доћи?*] – *Доћи ћу кад*

завршним *йосао*). Дискутује се такође и о случајевима када се одредбене зависне клаузе у постпозицији не одвајају зарезом (узрочне клаузе са *чиџо*, а обично и околносне са *а га*), односно када се увек одвајају (узрочне клаузе са *чим*, различити типови псеудозависних клауза, односне клаузе са *чиџо* која се везују за целу претходну ситуацију, те спецификативне, ексцептивне, и експективне клаузе).

Проблематичан правописни третман, сматра ауторка, има и (не)писање зареза у градационим конструкцијама типа *не само чиџо/га ... већ/неџо/но (н)и*, где важећи правописи изричито забрањују писање зареза, чиме уводе непотребан елеменат граматичке интерпункције. Ауторка истиче да се у пракси ово правило ретко поштује (при чему га не примењују доследно ни аутори који га прописују), а разлог томе лежи како у прозодијским чињеницама (пауза и подизање тона), тако и у супротној семантици везника *неџо/већ*.

Разматрања о зарезу закључују се освртом на помоћну правописну употребу овога знака, која је ограничена на писање у децималним бројевима, и истиче се, између осталог, да зарез не треба користити за раздвајање сати и минута приликом бележења тачног времена.

Прелазећи на *црџу*, ауторка своди њену употребу на девет типова случајева и илуструје десетинама примера. То су случајеви када црта (1) наглашава оно што за њом следи; (2) означава елипсу; (3) сигнализује нагли прекид реченице; (4) наговештава одређење неког појма; (5) најављује део реченице којим се своди њен садржај, (6) уводи образложење или последицу; (7) стоји иза речи или израза који служе најави; (8) дели дужу реченицу; (9) стоји испред и иза уметнутог дела реченице. Разматра се и однос овога знака према другим интерпункцијским знаковима и (не)заменљивост њима, а опширно се илуструје и њена текстуална употреба, када се ставља између реченица у оквиру истог пасуса. Детаљно се обрађују и две главне неинтерпункцијске употребе црте – између напоредних појмова у двочланим или вишечланим везама, као и приликом графичког раздвајања делова текста, а упозорава се и на то да овај знак не треба изједначавати са математичким знаком „минус”.

Говорећи о *наводницима*, ауторка се најпре бави терминолошким и практичним изазовима у вези са чињеницом да се функционално ради о једном знаку, а визуелно – о два, услед чега се ствара потреба да се терминологизује не само знак у целини већ и његови делови. Потом детаљно коментарише њихове графичке варијанте и критикује поступак аутора Матичног правописа из 2010, који без образложења испуштају једну од две варијанте завршног дела ресичастих наводника, односно установљавају само један њихов лик (тј. 99-99, уместо слободног избора између облика 99-99 и 99-66). Тиме је, сматра ауторка, прогнана једна у штампарској пракси и издавачкој традицији устаљена и често коришћена варијанта, а уједно у нормативну илегалу потиснут огроман број постојећих текстова, укључујући и издања САНУ, па и издања саме Матице српске. Употребну вредност наводника ауторка даље приказује кроз четири групе случајева: (1) када означавају дословно навођење туђих речи; (2) када означавају нарочит или нарочито употребљен израз; (3) у називима, насловима и сл.; (4) када означавају аутонимну употребу речи (што не помиње ниједан правопис). Говори се и о графичким решењима и употреби полунаводника, као и еквивалентима наводника у читању наглас

и спонтаном говору, а дискусија о овом знаку завршава се освртом на однос наводника и курзива.

Наводника се добрим делом тиче и наредно поглавље, под насловом *Обележавање управног говора*. Настојећи да ублажи недоумице и тешкоће које се у пракси јављају, ауторка овде разматра и примерима илуструје (1) којим се редом пишу наводници и други интерпункцијски знакови, (2) да ли се пише зарез као трећи интерпункцијски знак у низу, (3) како се раздвајају управни и пишчев говор, (4) кад се управни говор не обележава ничим, (5) колико се наводника пише кад се у управни говор умећу пишчеве речи, (6) како се пишу наводници кад је цитирањем обухваћено више пасуса, (7) када се и како управни говор обележава цртом, односно како се цртом раздвајају управни говор и пишчеве речи.

Последњи анализирани знак јесте *заграда*. Као знаку издвајања, чији је прозодијски еквивалент нижи и слабији тон и бржи темпо говора, а општа вредност – придавање издвојеном тексту статуса мање битног, ауторка износи и илуструје две њене основне интерпункцијске функције. У првој, заграда (а) издваја садржај који се значењски надовезује на основни текст, и то тако што га објашњава, квалификује, прецизира, конкретизује, илуструје, доказује, коментарише и сл.; или (б) сигнализује привремену дискурсну промену – промену врсте дискурса, теме, саговорника, говорног чина и сл; при томе заграђени текст може бити уметнут у реченицу или уметнут у текст (као посебна реченица). У другој интерпункцијској функцији заграда издваја део реченице који се може изоставити, чиме реченица добија два „читања”. Та друга функција блиска је једној њеној неинтерпункцијској употреби – када стоји унутар речи и означава две њене варијанте (с издвојеним делом и без њега); друга пак неинтерпункцијска употреба односи се на издвајање броја или слова којима се означавају делови неког низа. Осим тога, ауторка разматра и знакове који се могу употребити уместо заграде, дотиче се стилистичких аспеката, писања малог/великог слова у контакту са заградом, као и погрешног размештања заграде у односу на суседни зарез. Напокон, сагледавају се и различите врсте заграда и поступци приликом двоструког заграђивања.

Претпоследње поглавље названо је *О стилским вредностима одсуства интерпункције*. У њему ауторка разматра три врсте текста у којима се дешава да интерпункција делимично или потпуно изостаје. У прву улазе поруке из онлајн комуникације (дискусије на форумима, брзе поруке), где ауторка одсуство интерпункције сматра начином да се свесно потенцира неформална природа текста, а кад су брзе поруке у питању (СМС и сл.) – одсуство или оскудност интерпункције није хаотичне природе, већ има и своје законитости, те фигурише и као својеврсни жаргонизам. Одсуство интерпункције анализира се и у управном говору у књижевном тексту (на примерима из прозе И. Андрића и Д. Михаиловића) и показује се да оно тада може служити за карактеризацију личности или психолошког стања јунака, па и за формирање сложенијих и вишезначних симболичких порука. Одсуство интерпункције разматра се и у поетском тексту (на примеру песме В. Попе) и показује се да оно тада служи потенцирању вишесмислености поетског текста, те да се у том случају може говорити не о одсуству интерпункције, већ о потенцијалном присуству свих могућих интерпункцијских знакова.

У *Закључку* ауторка најпре резимира обрађене теме, а затим се, овог пута синтетички, враћа на неколико битних момената. Први је термилошки, у вези с којим поставља два начелна питања: прво, вероватно споредније, јесте да ли знакове треба називати по облику или по употреби (нпр. *йри йшачке* или *знак йрекида*), а друго – како се треба поставити према термилошким алтернативама. Полемишући са ставовима да по сваку цену треба искоренити термилошке дублете, ауторка скреће пажњу на то да често уопште није лако одредити којем термину треба дати првенство и које критеријуме упослити, и истиче да, иако је термилошка унификација начелно пожељна, није разумно инсистирати на њој по цену укидања неких устаљених и у пракси прихваћених решења или разбијати дублете између којих нема никакве релевантне разлике. Даје се синтетички осврт и на дистинктивну функцију интерпункцијских знакова, која се реализује како у њиховој међусобној супротстављености, тако и у њиховом одсуству, кроз мрежу релација, коју ауторка оцртава и коментарише. Коначно, показује се још једном да су интерпункцијски знакови податни и испитивању применом теоријско-појмовног апарата савремене семантике, те да се може говорити о њиховој полисемији (при чему су неки имају особине класичне, тј. „аристотеловске“, а други прототипски структуриране категорије), затим и синонимији, хомонимији, па чак и енантioseмији.

На крају монографије дат је кратак глосар, списак извора грађе, списак анализираних правописа, списак цитиране литературе (са 145 библиографских јединица) и библиографска белешка.

* * *

У оваквим приликама обичај налаже и да се, поређења ради, помену и друга, слична, сродна или макар упоредива дела из дате дисциплине или тематског круга. Овде то, међутим, не можемо учинити, јер их нема. Овај аспект српског правописа досад никад није подвргнут анализи оваквог опсега и дубине, чиме ова студија стиче пионирски карактер у домаћој лингвистици. Биће корисна како синтаксичарима и нормативистима, тако и широј научној и стручној публици, а пошто јасно назначава правце у којима би се постојећа норма могла и морала допунити и унапредити – свакако и редакторима и ауторима неке од будућих ревизија правописа. У том смислу, једини њен хендикеп јесте што се није појавила раније.

Балша Ситићчевић

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија

balsa@fil.bg.ac.rs